

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

НИКОЛАЙ М. ТОШКОВ И ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ ПРЕЗ
ВЪЗРАЖДАНЕТО

Велко Топев

В продължение на четири десетилетия името на Николай М. Тошков е неделимо свързано с целокупния стопански, културен и политически живот на българите и специално на българската колония в Одеса. Едва ли ще се намери проява или събитие от края на 30-те до средата на 70-те години на XIX в., в които тази колоритна личност да не е замесена. Нещо повече, в документацията, особено от Кримската война насетне, неговото име е изведено на преден план и е в първите редици. Заедно с това няма деец между по-изтъкнатите представители на емиграцията, който да е така малко познат и несправедливо забравен от българската историография. Скромно изключение е написаното от Н. Начов, който в изследването си за Калофер от преди седем десетилетия публикува кратки данни, които днес могат да бъдат подкрепени, разширени и задълбочени от много нови сведения и документи. Отчасти и съвсем бегло това е направено, но в контекста на други проблеми и изследвания¹.

Николай Мирчов Тошков е роден в Калофер през 1816 г. Произхожда от големия род Тошкови, който се разраства от потомството главно на братята Минко и Мирчо. Търговско-спекулативната нагласа на двамата братя се предава, изглежда, и на наследниците им, най-известни от които са Стефан Минков и Николай Мирчов. Впоследствие, с утвърждаването им в търговската гилдия на Одеса и за разграничаване на кореспонденцията им, под влияние навярно и на руската среда, те започват да се подписват с имената Стефан (Степан) Димитриевич Тошкович и Николай Миронович Тошков. Така остават и в историята.

Николай М. Тошков живее в Калофер кратко време. След като учи в училище около две години, той е даден на занаят. В продължение на седем години усвоява абаджийството, но от занаята, а особено от училището, резултатите са съвсем скромни. Личната му кореспонденция издава почерка на слабо грамотен човек, който обаче притежава други качества — енергичен и предприемчив дух, търговски усет, горещо родолюбие. Благодарение на тях той се издига като един от най-богатите българи на своето

време, а патриотичното му чувство го прави съпричастен на много от освободителните изяви през Възраждането.

През 1833 г. Николай М. Тошков заминава за Одеса и остава тук до края на живота си. По това време градът се въздига към апогея на стопанското, демографското и национално-политическото си развитие. От 1794 г., когато малкото и бедно татарско селище Хаджи бей започва да се нарича Одеса, южните райони на Руската империя изживяват бурен икономически подем. Изминали са само две десетилетия от стъпването на Русия на черноморския бряг (1774 г.), през който период възникват нови и неизвестни дотогава търговско-пристанищни центрове. Най-важно място между тях заема Одеса и голяма роля за това изиграва обявяването на града (през 1817 г.) за свободно пристанище (порто франко). Този статут се запазва до 1859 г. Вносно-износната търговия възлиза през 1814 – 1816 г. на 59 млн. рубли, а през 1817 г. достига 90 млн. рубли. В следващите години тези числа се увеличават многократно. През Одеса практически се изнася основната част от селскостопанските излишъци на Украйна и особено житните култури на Подолието и Волиния, металургичното производство на Урал и т. н.²

Бързо нараства населението на града, освободено първоначално за десет, а по-късно за двадесет години от данъчни задължения. Тук се установяват руснаци, евреи, гърци, арменци и др., които придават на Одеса облика на един действително космополитен град. В палитрата на това многообразие намират място и българите, чиито първи представители идват от Нежин и Москва в началото на XIX в. През 1810 г. пристигат братята Никифор и Васил Априлови, след тях Палаузови, Василий Н. Рашеев и други, коренът на които е от Габрово. Няколко фамилии — Тошкови, Мутеви, Кокаланови — произхождат от Калофер. Отделни търговци са свързани с Пловдив, Казанлък, Варна и др. Всички те се отдават на търговия и комисионерство и в остра конкурентна борба съумяват да се наложат благодарение на трудолюбието и родовата си сплотеност. Но Одеса за тях е не само възможност за материално възможване, а средище и за обществено-културна дейност, център на многостранното им участие в националноосвободителното движение³.

От Тошкови най-рано в Одеса пристига Стефан Д. Тошкович (1790 – 1870 г.). Той идва през 1819 г. и бързо натрупва солидно състояние. В неговата кантора правят първите си стъпки в търговията както преките му наследници, така и редица сродници от тази голяма фамилия. Тя става начална опора и за Николай М. Тошков, който след известно чиракуване започва в съдружие с братовчед си търговия с жито и брашно за цариградския пазар. През 1840 г. посещава за кратко време родното си място и организира изкупуването на ориз от Пловдивско. Оризът се изнася за Одеса през Анхиало (Поморие) с посредничеството на братя Тъпчилещови в Цариград.

Вероятно Н. М. Тошков е разполагал вече със значителни капитали, защото през същата година с неговата материална помощ, както и на сънародниците му Евстатий Д. Мутев и Димитър Кокаланов в Калофер е

открито първото взаимно училище. Десет години след заселването му в Одеса той е достатъчно стабилен, за да поеме риска на самостоятелната търговия и да създаде собствено семейство. В търговското поприще постига големи успехи, като изнася храни за Марсилия, Лондон, Триест и други международни тържища. Богатството му, според странични сведения, възлиза на около два милиона рубли. Това едва ли е далеч от истината, след като през 60-те години купува имение за 270 000 рубли⁴. Признание за търговските му умения и заслуги са наградите, които получава и от руския император — през 1863 г. е удостоен с орден „Св. Станислав“, а през 1867 г. е повишен в чин търговски съветник. По този повод съвременен вестник отбелязва, че по състоянието си и по размах на търговските си операции Николай М. Тошков държи първо място сред търговския елит на Одеса⁵. Не така благополучно преминава домашният му живот, макар спомените от това време да говорят с уважение и любов за съпругата му Елена Димитриевна от русифицираното гръцко семейство Скарлатови. Семейството остава бездетно и по тази причина имуществото, и особено архивата на Н. М. Тошков, са предмет след ранната му смърт на различни посегателства, безотговорно разпиляване и немалко спекулации.

Николай М. Тошков е един от големите благодетели на българската просвета и култура до Освобождението. Подбудите за това могат да се обяснят с материалното му състояние, но основното и най-важното произтича от дълбоката му убеденост и вяра в силата на знанието, от грижата за духовната пробуда и преуспяване на сънародниците му. Като помоществовател неговото име се среща в много от отпечатаните през Възраждането книги. Той е записан за 10 екземпляра от „Православное Оучение или сокращенно Християнско Богословие... преведено на български и издано от священноинока Хилендарскаго Илариона Стоянова Еленчанина, Цариград, 1844“; за един брой от „Игиономия, сиреч правила, за да си вардим здравие...“, преведена на българския език от Савва Х. Илиевича Доброплоднаго, Цариград, 1846“; за един брой от „Зерцало или Огледало християнское. Превели монах Натанаил и брат его Захарий Княжеский, Москва, 1847“; за три екземпляра от „Наполеон Бонапарта или тридесет години из историите француски. Драма от А. Дюма. Константинград, 1850“; за шест екземпляра от „Нравоучение за децата. Превел и издал С. И. Радулов. Одесса, 1853“; за 50 екземпляра от „За длъжностити на човека... преведе от италианский язык Дмитрий Тошкович. Болград, 1862“. Към тези издания трябва да бъдат добавени „Христоития“ на Р. Попович, Будим, 1837“; „Критически издирия за историята бльгарска“ на Ю. Ив. Венелин, Земун, 1853, и мн. др.

През 1860 г. сп. „Български книжици“ публикува превода на В. Друмев „Нравствени разсъждения с невинния юноша“, придружен с бележката: „Превел В. Д., който и посвящава трудът си Николаю М. Тошкову“⁶. Подобни посвещения има и от други автори и преводачи, но между тях заслужава да се отбележат взаимоотношенията с Георги С. Раковски. Тяхното познанство датира вероятно от 1857 г., когато Н. М. Тошков, наред

с други одески българи, е записан за 20 екземпляра на поемата „Горски пътник“⁷. Все по същото време П. Грамадов пише от Одеса до Г. Раковски: „Тука сичките българи одески ви поздравляват, но да знаете, чи са всичките магарита. Само един има юнак и добър за сичко, ще го потръсиш — Николай Миронович Тошков“⁸. В началото на 1858 г., когато Г. С. Раковски пристига в Одеса и започва работа като надзирател на българчетата в Херсонската семинария, той е посрещнат и настанен най-радушно в дома на Н. М. Тошков⁹. „...Слава Богу! — съобщава Г. Раковски, — че ся найде родолюбивий г. Н. Миронов Тошков, та мя прие у дома си, иначе бог зна що щях да пострадая! Той родолюбивий вистинна българин, много мя удължи... Но между тем аз ся занимавам и пригответлявам две списания за напечатане, коя ми ся обрече г. Н. Миронов, да напечати на свое иждивление. Едно е зборник кратък от най-стария български песни...“¹⁰ Този сборник, за чието издаване Г. Раковски пише и на други места, не е отпечатан¹¹, но през следващата година излиза „Показалец или ръководство как да са изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоколения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и пр. Част първа. Одесса, 1859“. На началната страница е поместено стихотворение, чиято първа строфа гласи: „Тебе родолюбче! труд сей посвящая /Успех добър младим от сърдца желая!/ Прошествие наше нека да види свет, /И български нека цветни веки цвет!/ Невежество тъмно от нас да изчезни, /Учения ясно слънце нека светни,/ Поднебие наше да разведри светло, /Премрачн' облаци да разгони далеко!“ По-надолу следват още три стиха, които в акростих се четат така: „Николаю Миронову — Раковски“.

В Одеса Г. С. Раковски замисля основаването на български вестник. В позива, написан за тази цел, и в пробния брой на в. „Дунавски лебед“, издаден през юли — август 1858 г., Г. Раковски насочва всички спомоществования да се отправят към родолюбивия г-н Николай М. Тошков в Одеса¹². През 1860 г., вече от Белград, Г. Раковски съобщава на Н. Тошков, че е започнал печатането на подготвения в Одеса труд „Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму“. Той ще бъде илюстриран с исторически картини, рисувани от Николай Павлович. В писмото се говори и за други готови и дадени за печат съчинения¹³. В отговора на Н. М. Тошков се потвърждава още веднъж готовността му, както и на други българи в Одеса, да помогнат за отпечатването на трудовете на Г. С. Раковски¹⁴.

Взаимоотношенията между двамата изтъкнати родолюбци се поддържат и през следващите години. През 1861 г. руската дипломация инспирира едно неоправдано и пагубно за българското национално развитие изселване в Русия на българи от Северозападна България. Г. Раковски и дейците от неговия кръг се обявяват решително против тази гибелна политика. През лятото на с. г. той посещава Одеса с намерение да убеди представителите на руската администрация да се откажат от това злощастно преселване. Някои от срещите му са осуетени, други остават безрезултатни, но той намира гореща подкрепа от Николай М. Тошков¹⁵.

Всъщност материалната помощ на последния дава възможност на много от преселниците да се върнат отново в родните си места.

Щедрата благотворителност на Н. М. Тошков намира израз и във финансовото подпомагане на редица училища в българските земи. Споменахме вече съдействието, което оказва при откриване на взаимното училище в Калофер, поддържано и по-късно от него. На училището в с. Габарево подарява едно течение на в-к „Съветник“. На 28 януари 1867 г. Н. М. Тошков изпраща до редактора на в. „Македония“ писмо, в което описва, според вестите, изпращани до него от българските земи, тежкото състояние на девическото образование. С оглед на това той определя ежегодна помощ от 21 000 гроша, която да бъде разпределена по 3 000 гроша за следните девически училища: в Калофер, Шумен, Сливен, Пловдив, Охрид, Неврокоп и Битоля (Манастир)¹⁶. Сумите могат да бъдат получени чрез Хр. П. Тъпчилещов в Цариград, а предпочитанието му към девическото образование и особено към селища в Македония Н. М. Тошков обяснява така: „Моето желание е възпитанието на девиците да става според народните требования, добре разумявани, чуждо от всяко влияние на враждебните елементи. Това препоръчване е най-много потребно за македонските страни, гдето гръцкият елемент е успял да вземе връх, в много отношения, над българския“¹⁷.

Значителна част от пожертвованията на Николай М. Тошков са отправени към младежи, които се учат в Одеса и в други руски градове. Много са онези от тях, които се ползват от неговото гостоприемство и материална закрила. За ученици и студенти, както и за различни емигранти, домът на Н. М. Тошков е винаги гостолюбиво отворен. Там те могат да се нахранят и облекат, да ползват книги от богатата му библиотека. В спомените на Рада П. Гугова се разказва с вълнение и благодарност за топлотата, с която са посрещнати в къщата на уважавания одески меценат. След завършването на Фундуклеевата гимназия в Киев през 1866 г., заедно с Парашкева Шушулова, Антонина Д. Мамарчева и Иванка Стаматова, на път за родината, тя гостува на Н. М. Тошков¹⁸. Според в. „Народност“, родолюбивите деяния на големия търговец в полза на училища, бедни ученици, учители и др. са широко популярни; от тях се интересуват и в други славянски страни, а един енциклопедически фечник подготвя статия за него¹⁹.

Народополезната дейност на Николай М. Тошков не е плод само на лични, индивидуални подтици. Под влияние на редица фактори — пробуждането на национално съзнание в българските земи, отзвук на Венелиновите исторически трудове, реформите в Османската империя, интернационализирането на Източния въпрос и др., одеските българи показват през 30-те и 40-те години на XIX в. все по-голяма общественостроителна и политическа ангажираност. Откриването на Габровското училище през 1835 г. и участието на Априлови, Палаузови и други търговски фамилии, нарастване на материалните им възможности и засилване на преките им контакти със съотечествениците им в Мизия, Тракия и Македония, приемането в началото на 40-те години на първите българи, сти-

пендианти в руски учебни заведения, подготвят почвата за обединяването на одеската българска колония. Създаването на Одеското българско настоятелство през февруари 1854 г. е закономерен резултат на тази тенденция и обществена реалност. Доминирането на културно-просветните цели в програмата и дейността му е следствие както на процесите, които протичат в българското общество, така и на обстоятелството, че организацията възниква на територията на друга държава и неизбежно е зависима от нейната външна политика²⁰.

Николай М. Тошков е сред учредителите на Одеското настоятелство, той заедно със Стефан Д. Тошкович, Николай Палаузов и Константин Н. Палаузов са първите членове на ръководството му. В откритата подписка за дарения той записва 900 рубли, следващите 750 са от Ст. Д. Тошкович, 170 от братята Палаузови, 300 от В. И. Рашеев и т. н.²¹ Като един от главните дейци, Н. М. Тошков е съпричастен в събирането на средства чрез най-различни форми и поводи. Така в касата на настоятелството постепенно се натрупват суми, които през 70-те години достигат до 300 000 рубли. Част от тях са изразходвани за подпомагане на български училища и църкви, за издаване на книги и вестници, за стипендии на ученици и студенти в руски училища. От подкрепата на Одеското настоятелство се ползват в една или друга степен стотици младежи, сред които са Константин Миладинов, Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Тодор Бурмов, Сава Филаретов и много други. Повечето от тях се изявяват като първостроители на новобългарското образование, на езиковата ни култура, на педагогическата книжнина и много други сфери на духовното ни развитие.

Работата на Одеското настоятелство и личното участие на Н. М. Тошков в подпомагане на българската национална кауза са често така преплетени и трудни за разграничаване, че създават впечатление за общи акции на одеските дейци. През 1865 — 1866 г. те оказват помощ на Т. Бурмов в Цариград и на редактирания от него в-к „Время“, като му изпращат средства и предплащат абонамента на студенти и някои българи в Одеса и други градове, на редакциите на редица руски вестници и т. н. По същото време поради материални затруднения на в-к „Съветник“ Одеското настоятелство му отпуска 300 рубли, отделно от тях и 50 рубли от Николай М. Тошков²². Тази обвързаност, която не е лишена от определени цели и интереси, се откроява особено релефно при създаването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г.

Идеята за образуване на Книжовно дружество възниква по-отдавна, не липсват и опити за нейното реализиране. Много плодотворни в тази насока са усилията на двама българи — Васил Д. Стоянов, студент през 1867 — 1868 г. в Юридическия факултет на Пражкия университет, и Марин Дринов, завършил наскоро Историко-филологическия факултет на Московския университет²³. Техните замисли за дружество, което „да обедини около себе си разпръснатите по различни места учени българи“, съвпада с инициативата на одеските българи още от 1854 г. за създаване на подобно дружество.

През 1868 г. се свикват няколко събрания. На 11 декември с. г. се решава „да се пристъпи решително към делото... към това толкова важно и полезно за българския народ предприятие, като секи от нас саморъчно подписва по-долу колко пожертвование ще принесе тутакси за предполагаемото Книжовно Българско дружество, което с божията воля има да се открие вече скоро подир Новата година, щом ся съберат 40 хиляди рубли и на което дружество проектът за устава му, като е прегледан от наша страна в няколко заседания, остава за прегледване и одобрение и от другите наши еднородци“²⁴. Препоръчва се също парите за тази цел да се привеждат до Николай Миронович Тошков в Одеса. Този протокол, съставен от Николай Г. Тошкович и Васил Д. Стоянов, е подписан от двадесет одески българи, во главе с Николай М. Тошков. Той води и списъка с имената на пожертвователите със записаните 15 000 рубли, следван от С. Д. Тошкович с 1500 рубли, Н. Хр. Палаузов — 300 рубли и мн. др. На 9 януари 1869 г. е съставен списъкът на дарителите в Кишинев, на 23 януари в Болград, на 5 март в Браила, на 6 април в Галац, на 13 май в Букурещ, на 1 юни в Гюргево, на 11 юни отново в Букурещ, на 26 септември във Виена. Тези данни се съдържат в „Книга-кондика на Българското книжовно дружество“, която е прошнурована и подпечатана с печата на Николай М. Тошков²⁵.

След обсъждане и разменена кореспонденция между българите в Румъния, Бесарабия и Одеса се решава учредителното събрание да стане в Галац на 25 септември 1869 г. На уречената дата избраните пълномощници от различни градове се събират и единодушно посочват най-възрастния между тях — Михаил Колони — да ръководи събранието. Още в началото обаче избухва спор по процедурни въпроси, вследствие на което М. Колони се оттегля. Останалите делегати вземат решение събранието да се пренесе в Браила и на другия ден заседанията продължават под председателството на одеския представител Мина Пашов²⁶. Към него, впрочем, са насочени критичните бележки на М. Колони, макар че въпросът съвсем не е персонален. В. Д. Стоянов окачествява прехвърлянето в Браила като плод на „историческа българска несговорност“, но още по-точно би било, ако се каже с нашето българско „кой да води бащината дружина“. Защото спорът по същество е между Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство. Той започва от там — къде да се съхраняват парите на дружеството — в касата на Христо Георгиев в Букурещ или на Николай М. Тошков в Одеса. От това естествено следва — къде ще се намира седалището на дружеството и кой ще направлява неговата дейност, а в стратегически план — с кого ще бъде българската възрожденска интелигенция. Още в началото става ясно, че нотабилите в Букурещ се намират в изолация и губят борбата за Книжовното дружество, но преждевременно и непълно се оказва тържеството на българските първенци в Одеса²⁷.

Действително, на 28 септември 1869 г. М. Пашов декларира, че като одески представител и според дадените му инструкции, той не може да допусне „друго наставление на устава освен онова, което прави обезател-

но внасянето на капиталите в Одеский или други някой банк, тъй също и жилището на настоятелството в оня град, дето се намират капиталите му²⁸. След продължителни разисквания останалите делегати обаче решават седалището на дружеството да остане в Браила, а по отношение на средствата му формулират един твърде неопределен текст. Тъй като последиците от него са пряко свързани с името на Н. М. Тошков, ще цитирам част от решението: „И тъй след много разисквания всички други представители спряха ся на мнението, че Одеската община, като има предвид, как капиталите оздравени в банк не ще намери сериозна причина да въстане против решението настоятелството да бъде в Браила, мярка която ся взе за гореказаните причини.“ Причините се свеждат до предотвратяване интригите на недоброжелателите на дружеството, а мярката е фиксирана така: „И тъй като ся реши в устава, член 34-ий начина на внасянето на парите до настоятелството, общините мислят че в силата на тоя дневник и по разума на устава, ще се постараят да задоволят всичките страни²⁹. Да се удовлетворят всичките страни се оказва обаче невъзможно. Добродетелната дружина в Букурещ се дистанцира от съдбата на Книжовното дружество, известни резерви запазват и одеските българи поради оставянето на дружеството в Браила. Все пак техните отношения са по-близки и едно от свързващите звена са капиталите, които се намират в Одеса, и личността на Николай М. Тошков, който се разпорежда с тях.

Взаимната зависимост на Българското книжовно дружество и Одеското българско настоятелство намира израз и в символичния жест, който интелигенцията от столетия прави и продължава да отдава към носителите на властта и богатството. На 29 септември 1869 г. в последното от заседанията на учредителното събрание, когато се избират ръководните тела и се приема бюджетът, делегатите изразяват специална благодарност към Н. М. Тошков „за неговото великодушно първоучастие в това Дружество и едногласно го провъзгласи за почетнейший председател на настоятелството с пълно уверение, че това отговаря на чувствата на всичките представени в това събрание български общини³⁰. В случая това е знак не толкова към слабообразованния калоферец, а към щедрия благодетел и безспорен водител на одеските българи.

От своя страна Настоятелството в Одеса не пропуска възможността да декларира искрената си загриженост за състоянието на дружеството. „Нашето съчувствие към Книжовното Дружество е постоянно тъй голямо, както е горещо и желанието ни да видим, чи то на конец е тръгнало по един път способен да управдай сичките ожидания които на него ся възлагат³¹. Но що се отнася до парите на дружеството, одеските дейци са непоколебими в мнението си, че те трябва да останат непокътнати и неприкосновени в целостта си, а разходите на дружеството да се покриват само от доходите, т. е. от лихвата на капитала, внесен в банката. Писмото, в което се обсъждат тези въпроси, е от 4/16 февруари 1870 г. и е подписано от Н. М. Тошков, Н. Х. Палаузов, В. Рашеев, К. Н. Палаузов, М. Пашов, С. Д. Тошкович, П. Ганович и Т. Пулиев. В него се прави финансова равностметка за времето от началото на годината, от която се вижда, че след посрещане на текущите разходи дружеството разполага с 1300 франка.

Няколко дни по-късно, на 10 март 1870 г., настоятелството на Книжовното дружество отговаря с пространно и обстоятелствено писмо. То се отнася изцяло до финансовите източници и начина на тяхното ползване. Дейците от Браила са съгласни, че разноските на Книжовното дружество трябва да се посрещат от доходите на капиталите му. Заедно с това се изтъква, че при особени случаи, с решение на Общото събрание от 25 септември 1869 г., се дава право да се посегне и на дружествения капитал. Най-деликатен е въпросът за средствата, които се намират в Одеса. Той е поставен с голяма предпазливост и внимание, преминаващо нерядко в унижително раболепие пред богатите и честолюбиви одески търговци. Това чиновничество и дипломатичност се използват очевидно заради опасенията, да не би по някакъв начин те да бъдат засегнати и обидени. Тяхното евентуално отдръпване ще означава не само загуба на събраните средства, но ще постави и под въпрос съществуването на дружеството. Въпреки всичко Настоятелството в Браила събира кураж и заявява, че капиталът трябва да бъде на разположение на тези, които ръководят дружеството. Още повече, че лихвата, с която те могат да боравят, означава, че средствата, обещани от някои пожертвователи, изобщо няма да се видят, а в касата ще се внася само съответният процент. Такива примери в Одеса вече има. При това липсва сигурност за бъдещето на събраните там капитали, които по приблизителна сметка би трябвало да бъдат вече около 100 000 златни франка³². Тези опасения, за съжаление, се сбъдват много скоро.

През следващите месеци в кореспонденцията между двете настоятелства тези въпроси не са повдигани или поне няма запазени документи. Едва на 23 юли 1870 г. в пълномощното, дадено на Райко Жинзифов от Н. М. Тошков, Н. Хр. Палаузов, С. Д. Тошкович, В. Н. Рашеев, К. Н. Палаузов, П. Ганович и М. Пашов да ги представя на първото годишно събрание на Книжовното дружество, се припомня принципната позиция на одеските дейатели: разходите на дружеството да се ограничат само в печалбата от лихвата, без да се посяга на основния капитал, и второ — да се намери юридическата форма за узаконяване на дружеството. Защото фиксираното в устава положение, парите на дарителите да се внасят на името на Книжовното дружество, не дава достатъчно гаранции за тяхното опазване сега и в бъдеще. Те са готови да вложат събраните в Одеса капитали в някаква, за предпочитане одеска банка, на името на дружеството, но след като то бъде признато от съответен държавен орган³³.

Годишното събрание на Книжовното дружество се провежда в Браила на 25 и 26 юли 1870 г. Докладът на комисията, която проверява финансовото състояние на дружеството, отразява сумите, записани от спомогателни членове (194 735 франка), колко от тях са действително внесени (27 411 франка) или натрупани от лихви, включително и от Одеса (6755 франка). Като се отчитат разходите, остава чист капитал 192 458 франка, от които 69 892 франка би трябвало да се намират в Одеската община, останалите в българските общини в Кишинев, Браила, Болград, Галац, Букурещ, Гюргево, Виена и др.³⁴ Този капитал обаче е фиктивен, тъй като

никоя от общините не разполага с него, а още по-малко касата на дружеството. Преди закриването на събранието са разгледани писмата между одеските спомагателни членове и бившето настоятелство, като се възлага на новите настоятели да се споразумеят с Одеската община и узнаят какви суми там се съхраняват³⁵.

До споразумение и изясняване на отношенията между Браила и Одеса така и не се стига. За втората година от Одеса са внесени само 1271 рубли (4125 франка), съпроводени с упреци към настоятелите на Книжовното дружество в мудност и недостатъчно ефективна дейност. Това според Н. М. Тошков поражда недоверие, критика и трудности при събирането на спомоществованията³⁶. Дейците от Браила, от своя страна, с огорчение отхвърлят тези обвинения, като изтъкват, че с малко пари толкова може да се свърши, а за недостига на средства немалка вина имат и българите в Одеса³⁷.

На 27 май 1871 г. Н. М. Тошков пише до настоятелството на Книжовното дружество и това е последното му писмо до Браила, което ясно свидетелства за нарастващата хладина и разочарования на двете страни. Н. М. Тошков е обиден, че настоятелите на дружеството изпращат, без предварително да го уведомят, писма до спомагателните членове в Одеса с молба да внесат по-бързо спомоществованията си заедно с лихвите до Настоятелството. Той приема това като мярка, насочена против него, и дълбоко е засегнат, макар да декларира, че „във всичкото продължение на своята деятелност аз постоянно съм се старал да турям народното добро по-горе от всеки въпрос за личност“³⁸. По-нататък отново потвърждава, че стои непоколебимо за целостта на капиталите и докато юридическото съществуване на дружеството не се уреди, средствата ще останат при него, като се ползва само лихвата от 8 % за годината. За да се изчистят всякакви недоразумения, той съобщава, че съхранява дружествен капитал и има обещани, но несъбрани 291,50 франка, а дългът на дружеството от създаването му до края на 1870 г. е погасен. За текущата 1871 г. лихвата ще бъде 1253,40 рубли, които вече са приведени на дружеството. За следващата 1872 г. може да се разчита на 1576,40 рубли/франкове, които ще дойдат от олихвяването (8 %) на 19 705,16 франка. Те представляват сбор на дадените от Н. М. Тошков 15 000 франка и други, събрани от различни лица и места — 3955,16 франка, от П. Ганович — 300, от Н. Х. Палаузов — 300 франка, и от Ф. Жечев — 150 франка. От одеските дейци В. Н. Рашеев отказва да плати лихвата от записаните 1500 франка, също то отказва да стори и Н. Х. Пулиев за записаните 200 рубли. Писмото приключва с болката за неприятностите, враждебността и равнодушието, на които Н. М. Тошков е подхвърлен, и вярата му, че въпреки всичко дружеството ще пребъде — „и ще дойде време, когато прекрасните му плодове, всеки положен труд и всяка станала жертва ще бъдат достойно оценени“³⁹.

В отговор на това писмо настоятелите на Книжовното дружество се опитват да изгладят възникналите недоразумения и настойчиво канят Н. М. Тошков или упълномощено от него лице да присъства на редовното

годишно събрание през 1871 г. Подобна покана те отправят през август 1872 г. и през 1873 г., а Васил Друмев се обръща с лични послания към Н. М. Тошков и неговия секретар М. Пашов. Усилията му да изясни причините за настъпилото отдръпване на одеските дейци от живота на Книжовното дружество остават без отговор, така както не среща никакъв отклик и писмото на Марин Дринов до Н. М. Тошков от 13 юни 1874 г.⁴⁰

Междувременно поканата за предстоящото годишно събрание на дружеството е разпратена до редакциите на някои български вестници — „Независимост“, „Век“, „Левант Таймс“ и др. На 25 и 26 юли 1874 г. събранието изслушва доклада на деловодителя Т. Пеев и на комисията, която преглежда кореспонденцията с Н. М. Тошков в Одеса. „В тия писма — изтъква се там — комисията видя подробно изложени и от самия г-н Тошков както неговите частни обещания, а не внесени пожертвования, които се намерят у господството му и на които от 1871 г. не са плащани вече лихвите“⁴¹. Решенията на събранието, публикувани на страниците на в-к „Век“, дават публичност на един продължителен спор, който е формулиран в т. 8 така: „Събранието намери за добре настоятелството да се отнесе пак до многоуважаемия Н. М. Тошков и да му поиска решителен отговор поне за събраните откън и находящи се у господство му дружествени капитали, на които пожертвувателите не престават да турят в неприятности настоятелството, по причина, че пожертвованията им и до сега остават неприбрани“⁴².

Откритото предизвикателство нарушава тригодишното мълчание на Н. М. Тошков и на 7 септември 1874 г. той отговаря чрез редакцията на в-к „Век“. Писмото отхвърля като голословни претенциите на дружеството и повтаря: „Догде дружеството не получи юридическо съществуване, тия капитали ще се намират у мене. Такова е било желанието на дарителите, когато те подписаха и изпращаха парите си до мене.“ Всъщност такова желание никъде не е регистрирано, съвсем превратно е тълкуването и на устава, на който той се позовава. В заключение авторът подчертава, че в материално отношение дружеството е „необезпечено и неустроено“ и при бъркотията, в която се намира, едва ли е уместно да се винят онези, които не дават парите си. Все пак тези, които си искат даренията обратно, да се обърнат към него и той ще изпълни желанието им⁴³.

На 24 ноември 1874 г. Николай М. Тошков неочаквано умира, без да остави никакво завещание. При това положение материалното му състояние, включително и дружественият капитал, остават в разпореждане на съпругата му и други негови роднини. Към тях се обръщат с посредничеството на Одеското Българско настоятелство М. Пашов, Хр. Тъпчилещов и др., настоятелите на Книжовното дружество. Отговорът, който получават, би могъл да се резюмира в думите на М. Пашов: „...ликвидацията се намира принудена да Ви кажи, помимо непризнаването за Вас на право на глас върху тая работа“, или с други думи — това, което покойният е обещавал, не е задължително за наследниците⁴⁴. Плахата надежда, която се прокрадва в отчета на дружеството за 1875 г., не получава никакво развитие. Проблемът за тези 19 000 сребърни рубли, без да се има

предвид годишната лихва от 8 %, натрупана след 1871 г., продължава да занимава години наред умовете и делата на дейците на Българското книжовно дружество⁴⁵. В донесение до министъра на Народното просвещение от 1881 г. Васил Д. Стоянов настоява да се издирят оригиналните документи на дружеството и на Н. М. Тошков, за да може чрез тях да се приберат речените капитали от наследниците. Предполага се, че по това време сумата ще възлиза с лихвите над 100 000 франка, две трети от които са подарени от самия Н. М. Тошков, останалите от други наши сънародници от Бесарабия. Документите наистина са намерени и предадени в министерството, а оттам на съхранение в Българската народна банка, но, за съжаление, без да бъдат съпроводени от някакви капитали, нито тогава, нито по-късно⁴⁶.

Съдбата на тези капитали представлява наистина загадка, която навярно ще остане без отговор, докато не се открият нови документи. Но тъй като нещата са неделимо свързани с личността на Николай М. Тошков, редно е да се запитаме как се стига до подобно развитие, което започва доста преди смъртта на видния благодетел. Естествено, тук става дума за предположения, които, въпреки липсата на достатъчно доказателства, си струва да бъдат изказани. Като се абстрахираме от страстите на времето, които се движат от „Осанна“ до „Разпни го“ и за които обстойно пише М. Арнаудов⁴⁷, не можем да отменим някои по-обща характеристики, отнасящи се до българската народопсихология. Те като че ли най-добре са изразени от редакцията на в-к „Век“: „У нас обикновено всичко наченва с огън и пламък, с възторг и с усърдие, но не се минава много време и огнените ни чувства за доброто на народа се преобръщат в ледена студенина. Ето защо ний правим обикновено голям шум, а твърде малък напредък... Колкото се касае до Книжовното дружество в Браила, то и словом, и делом показва що може да направи по полето на нар[одната] ни книжнина. Неговата, тъй да кажем, книжевна стойност е неоченима... Но с нашето хладнокръвие, с нашето немарение ние обезсърчаваме и най-горещите ревнителни на народния ни напредък“⁴⁸. Тази специфична черта трудно може да бъде опровергана, а Н. М. Тошков едва ли прави изключение от манталитета на останалите българи.

На второ място, заслужава да се изтъкне един момент, който е леко загатнат от съвременниците, но изиграва може би важна роля. Той се отнася до състоянието на търговските дела на Н. М. Тошков, които изглежда са не съвсем в ред. През лятото на 1872 г. В. Д. Стоянов пише за банкрут в размер на 3 милиона рубли⁴⁹. Мълвата за фалит се разпространява и след смъртта му, когато се говори за загуби от 2,5 милиона рубли. Дружествените настоятели се надяват, че в останалите половин милион се намират и техните капитали, които биха могли да се възстановят⁵⁰. Вероятността за търговски провал е съвсем реална, допустимо е поради това и наследниците да проявяват некоректност към клиентите и неуважение към паметта на покойния Н. М. Тошков. Все пак сумата на Книжовното дружество е доста скромна, за да бъде зависима от евентуално такова развитие на въпроса.

Мисля, че ключът към истината трябва да се търси преди всичко в отношението на одеските българи, в това число и на Н. М. Тошков, към бъдещето на Книжовното дружество. Вярно е, че при учредяването му те печелят съперничеството с Добродетелната дружина в Букурещ, но въпреки това дружеството остава в Румъния и в този смисъл се измъква от непосредствената опека на българските търговци в Одеса. Задържането на дружествените капитали е мярка, насочена тъкмо в тази посока — укрепване на зависимостта от Одеса. Аргументът за официалното узаконяване на дружеството сигурно е важен, но в действията на Н. М. Тошков той има тактическо значение. Съзнавайки проблемите, които тази операция поражда в Румъния, той храни илюзията, че това може да накара настоятелите да отидат в Русия и по този начин да бъде преместено седалището на дружеството. От друга страна, тази формула представлява претекст, който за страничните люде е твърде убедителен, когато се отнася за хора, които умеят да печелят и умножават пари. Така или иначе, тази тактика се оказва губеща за българските дейци в Одеса и ако заслугите им за създаването на Книжовното дружество са безспорни, не може да се отрече, че бездействието, а в известна степен и противодействието им, са сериозна бариера за осъществяването в по-пълна мяра на народоползвателната му цел.

Ще бъде несправедливо, ако личността на Н. М. Тошков се свързва само с капитали и благотворителност за културно-просветни цели. Съпричастието му с политическите борби се откроява още в началото на Кримската война (1835 — 1856 г.). Самата война, както е известно, е един от катализаторите за образуването на Одеското българско настоятелство, а участието на одеските дейци във формирането на българските доброволчески отряди са изследвани⁵¹. След войната, когато Г. С. Раковски лично се запознава с одеските българи, а приятелството му с Н. М. Тошков се превръща в един от факторите за политическото активизиране на българската колония, ролята на одеския меценат се откроява още по-релефно.

Сръбско-турският конфликт и участието на българската легия, която Г. С. Раковски подготвя в Белград през 1862 г., въвлича трайно и за дълго Н. М. Тошков в революционно-освободителните борби. На 15 декември 1861 г. Ст. Балкански съобщава на Г. С. Раковски за непосредствения отклик на одеските родолюбци по повод на тези събития. „На конец — пише той, — като узнахме ревността им, съставят за сега една каса от 13 000 рубли сребърни, сир. г. Н. Миронович 7 хиляди, 3 — Стефан Тошкович и 3 — К. Палаузов“. Във връзка с подготвяното въстание е добавено: „Това за сега, а следователно, каза г-н Николай Миронович, като направим начяло на първата покупка, тогаз аз може да увелича капитала си до 10 и повече, също и другите“⁵². Освен това Н. М. Тошков имал предвид включването в легията на млади българи, като Иван Кишелски, Ангел Раич, Иван Карапанов и др.

Съдейки от едно писмо на руския вицеконсул във Варна Ал. В. Рачински до посланика в Цариград Лобанов-Ростовски, Ст. Балкански и другарите му възлагат големи надежди на емиграцията и българските пре-

селници в Южна Русия. Възнамерява се те да бъдат организирани в конен отряд от 200 души, бивши доброволци в Кримската война, които по даден знак ще минат р. Дунав и ще се вляят във въстаническите войски. Основните сили, според плана на Г. Раковски, ще тръгнат от Сърбия и по билото на Стара планина, докато стигнат Шумен и Дунавските крепости, ще вдигнат народа на борба⁵³.

Имената на Н. М. Тошков и Г. С. Раковски са вплетени и в още една акция от втората половина на 1862 г. Отнася се за пренасянето на 39 000 пушки и 3000 саби, подарени от руското правителство на сръбската държава. Тази мисия е възложена на Атанасие Николич, който през Румъния и с помощта на братя Георгиеви и други българи стига към средата на август 1862 г. в Одеса. Тук е посрещнат от Николай М. Тошков — „търговец първа ръка... голям патриот и като поборник на Българския комитет наш приятел“. С негово съдействие заминава за Киев, където оръжието е подредено в 1759 сандъка и по вода е прекарано до Херсон и Акерман. На 22 октомври 1862 г. започва прехвърлянето му в Румъния и оттам по суша в началото на декември е в Крайова. В този етап на операцията решаваща роля изиграват представители на българската революционна емиграция, в това число и Г. С. Раковски⁵⁴.

Към средата на 60-те години на XIX в. (вследствие преврата в Румъния през 1866 г. и избухването на Критското въстание), назрява благоприятна обстановка за революционни действия. Руската дипломация лансира идеята за създаване на Югославянска държава под егидата на династията на Обреновичите. За осъществяването на тази политика се разчита главно на Добродетелната дружина, която се ползва с доверието на царска Русия. В началото на 1867 г. „старите“ започват преговори със сръбското правителство, като се възнамерява те да бъдат съчетани с въоръжени нахлувания вътре в страната. Узнали за подготовката, дейците на Одеското настоятелство установяват връзка с Букурещ, а в началото на април Н. М. Тошков и В. Рашеев пристигат в румънската столица. Към плановете на двата емигрантски центъра се присъединяват и българите от Браила, Галац и Измаил. Решава се в България да бъдат отправени 44 чети, всяка по 25 души, като първите десет преминават още през лятото на 1867 г. Предложението на Н. М. Тошков в организирането на четническото движение да бъде привлечен и Г. С. Раковски е отхвърлено от Хр. Георгиев и неговите съмишленици⁵⁵.

След завръщането си Н. М. Тошков изпраща до дейците в Букурещ писмо (на 20 април), в което благодари за гостоприемството и напомня, че за преговорите в Сърбия и в руската столица трябва да се изпратят „лица достойни и способни“. Заедно с това не пропуска да подчертае: „На посторонните обаче помощи ний трябва да гледаме, като на нещо второстепенно. Нашите собствени старания и енергическите ни мерки трябва да държат първото място. Само тъй можем да достигнем добър резултат. Минутата е благоприятна; обстоятелствата са за нас; сега е прочее времето да докажем на светът, че ний не спим“⁵⁶. Четири дни по-късно Н. М. Тошков изпраща ново писмо до Хр. Георгиев, в което разказва за от-

чета, който прави пред одеските дейци и създаването на 21 април 1867 г. на комитет от седем души, „натоваряни да работят, с всичките зависящи от него способности, по общото дело“. Те ще влязат във връзка с Москва и Петербург, настоява се разговорите със Сърбия да се ускорят: „минутата не търпи отлагане“⁵⁷.

Бързината, за която пледират членовете на Одеския комитет, и особено самостоятелните действия, на които държат, смущават не само граф Н. П. Игнатиев, с когото междуременно те влизат във връзка, но и Добродетелната дружина в Букурещ. В писмо на Хр. Георгиев до Н. М. Тошков от 2 май с. г. се умолява за по-голямо внимание и по-малко бързане в това толкова важно дело⁵⁸. Но две седмици по-късно Н. М. Тошков отново прищпорва букурещките нотабили. „Обстоятелствата са благоприятни. Настроението на умовете е превъзходно; желанието е голямо да вземат всички участие в съдружеството ни... Трябва да не се допусне да замине в бездействие това лято. Защото всичко ще бъде загубено за нашето предприятие“. Едновременно с това се признават предимствата на Добродетелната дружина, която се намира в по-благоприятно положение и поради това има по-големи шансове да изведе до успешен край освободителното дело⁵⁹.

По вина на сръбското правителство преговорите за създаване на югославянска държава остават безрезултатни, но четите на П. Хитов и Ф. Тотю, както и активността на българската емиграция поддържат градус на революционното настроение на високо ниво. Важна роля за това изиграла позицията на Одеския революционен комитет начело с Н. М. Тошков. Според тези дейци въоръжените действия в този момент са единствената алтернатива и за целта те подготвят доброволчески отряд от 200 души, който може скоро да премине на българска земя. На 24 юни 1867 г. Н. М. Тошков съобщава на Н. Геров в Цариград: „Ако разпалените по нашите работи бяха са заботили да ни предоставят онова (от) което днес има нужда нашето отечество, то ест оръжие, пари и тогава приказките ще да хванат място. Известията, които получаваме от Галац и Браила много са добри, народът ободрен, само нужното нямат, което Ви казах горе... 200 души искат да тръгнат, така ни пише Калянджията, (но) нямат пари за харашлък. Кажете ни Вашето мнение да ги пуснем ли като ни се дадат средства или да почакаме. Средствата, както и да е, ще да се намерят, за тях да можехме намери добри оръжия. От нашите, като нам съчувствуват, това щеше много (да) даде кураж на отсрещните като видят, че дохождат хора от тука и такива хора, които са били в тая работа (през) 1854, опитни, знаят службата си добре...“⁶⁰ Извадките от писмото са дадени в съвременна пунктуация и частично осъвремен правопис, но смисловата насоченост е пределно ясна. Тя показва готовност за самостоятелни революционни действия, но не се изключва необходимостта от съгласуването им и с руската дипломация. Това се налага не само с оглед на евентуалното политическо обезпечаване, така и особено на материално подпомагане и снабдяването по-конкретно с оръжие.

През пролетта и следващите месеци на 1867 г. членовете на Одеския комитет полагат много грижи за намиране на оръжие. С писма до Т. Мин-

ков, а след това и с личното посещение на Н. М. Тошков и К. Палаузов в гр. Николаев се търсят начини за въоръжаването на българските чети в Бесарабия и Одеса, а по-късно и на българската легия в Белград. В края на октомври 1867 г. Н. М. Тошков уведомява П. Н. Стремоухов, директор на Азиатския департамент, че в Одеса са пристигнали закупените от комитетата 1000 пушки от най-добро качество. Главата на Одеския комитет отбелязва, че има намерение да поръча в Белгия още 3000 пушки, че е изпратил за Сърбия 3000 саби и други боеприпаси. Комитетът е планирал да закупи още 14 000 пушки, съхранявани в арсеналите на гр. Николаев. Тяхното транспортиране по р. Дунав ще създаде проблеми, но те ще се решават след откриването на корабоплаването по реката през следващата година. В заключение се подчертава, че за освободителната борба на българите ще са необходими не по-малко от 40 000 пушки, за купуването на които от Белгия той вече се договаря с тамошни фабриканти⁶¹.

Доставката на значителни оръжейни пратки, при това от доста отдалечени страни, поражда финансови затруднения. Тяхното превъзможване със средства на отделни търговци се оказва невъзможно, следствие на което се прибегва до единствено достъпния вариант — отклоняване на част от оръжието, предназначено за сръбската армия. През 1866 г. руското правителство отстъпва безвъзмездно 100 000 пушки на Сърбия, съхранявани временно в арсеналите на гр. Николаев. Поради трудностите по превозването както по суша, така и по вода и опасенията от международни усложнения грижата по доставянето до местоназначението се възлага на български търговци. Някои от тях, и специално Н. М. Тошков, поддържат не само търговски връзки в Крайдунавския район, но имат и опит в подобна операция от 1862 г. Да се предостави част от това оръжие на българските революционери е трайно намерение на Н. М. Тошков, но въпросът къде и кога да стане това има по-друго развитие.

В началото на 1868 г. отношенията между Русия и Сърбия се усложняват, разколебани са и българо-сръбските очаквания. Доколкото сръбско-турската война, която трябва да даде знак и да подпомогне българската освободителна акция, се отдалечава, се налага промяна и в тактиката на българското освободително дело. Преместването на неговия център вътре в страната се осъзнава не само от отделни личности, но и от по-широк кръг дейци на българската емиграция. На среща между членове на Добродетелната дружина и Одеския комитет, за разлика от предходната 1867 г., се отчитат по-големите материални и политически приоритети на комитетата и необходимостта от обединяване на силите им. По главния въпрос, който се обсъжда — невъзможността, а може би и безполезна да се изпраща оръжие през Сърбия — се приема подхвърлената още през пролетта на 1867 г. идея снабдяването с боеприпаси да става и по море чрез черноморските пристанища Варна и Бургас⁶².

Авторът на този проект е неизвестен — Н. Н. Раевски или Ив. Кишелски, а възможно В. В. Скалон или В. Ив. Нягин — руски вицеконсул във Варна. По-важно е, че се има предвид не само внасянето на големи количества оръжие, съпроводени от въоръжени групи, но и съществува-

нето по Черноморието и старопланинските райони на организация по посрещането, транспортирането и разпределението на оръжейните пратки. Изборът на Българското Черноморие се обяснява с наличието на множество удобни и съвършено потайни места, известни само на капитани, търгувачи с дървен материал. Не по-маловажно е обстоятелството, че във Варна и околните селища има достатъчно хора, съпричастни на революционното дело, както и други, с които одеските търговци поддържат делови взаимоотношения⁶³.

Реализацията на проекта започва с подготовката на оръжието за транспортиране. Разчита се всеки транспорт да бъде на 2 — 3 съда, конвоирани от 200 до 500 въоръжени люде, набрани главно от българските колонии в Бесарабия. На 20 април 1868 г. в гр. Николаев пристигат офицерите Ив. Кишелски и В. Скалон с препоръка от Н. М. Тошков и съпроводително писмо от новорусийския и бесарабски генерал-губернатор П. Е. Коцебу. Последният предписва на началника на гарнизона в Николаев, адмирал Б. А. Глазенап, да окаже съдействие на двамата офицери, пълномощници на Одеския комитет. Първата пратка от 5000 щика, почистени, смазани и опаковани, била напълно готова в очакване на корабите, които Н. М. Тошков следвало да изпрати. Междувременно, по негово внушение Ив. Кишелски заделя необходимото количество патрони, олово, барут и други принадлежности, както и няколко планински оръдия със съответното количество снаряди. Всъщност, описът на всичко подготвено, изпратен от Ив. Кишелски до Н. М. Тошков, съдържа огромно количество оръжие, боеприпаси и снаряжение: 5000 пушки, 5000 раници, 5000 патрондаша, 500 саби, 300 кинжала, 150 пики, 300 пистолета, 100 револвера, 150 сигнални тръби, 50 барабана, 2560 гранати, 390 снаряда, 2400 сигнални ракети, 2 милиона патрона, 200 походни палатки и мн. др.

Като си дава сметка, че тези количества могат да предизвикат не само транспортни, но и политически усложнения, адмирал Глазенап се обръща по съвета на Ив. Кишелски към военното министерство за надлежното разрешение. Оказва се, че нито военните, нито дипломатите са уведомени за това пренасочване на оръжието от Сърбия към България, а още по-малко някой е давал подобни пълномощия на Одеския комитет. Опасявайки се от международни сътресения и с увереността, че едно българско въстание без поддръжката от Сърбия е обречено на неуспех, правителствените кръгове нареждат тази операция да се отложи за по-благоприятни времена⁶⁴.

В края на 1868 г. дейността на Одеския комитет позаглъхва. Макар че грандиозният му замисъл за българското освобождение бива осуетен, комитетът влиза в историята на революционните борби с още една своя заслуга. Контактите, които осъществява с Българския таен централен комитет в Румъния, дават жизненост на идеята за въоръжено въстание в страната, осигуряват приемствеността и трайната връзка между партията на „младите“ и одеските дейци. Комитетът в Одеса става морална и материална опора за БТЦК, а Николай М. Тошков му осигурява финансова помощ от 25 000 гроша. С тях започва издаването на в-к „Народ-

ност“, от когото през 1867 г. в Одеса се получават 32 броя. На следната година те нарастват на 82 броя. В едно от писмата си до Ив. Касабов Н. М. Тошков отбелязва: „Самостоятелните действия в нашите народни дела има в моите очи изключителна важност и аз не съм далеч от одобрение на всякакъв вестник, който държи подобно направление“⁶⁵. Това разграничава категорично политическата линия на одеските дейци от поведението на Добродетелната дружина с нейната обвързаност единствено с Русия. Що се отнася до Н. М. Тошков, това убеждение хвърля мост между него и най-радикалните формации в българското освободително движение, както през 1868 г., така и през следващите години, особено при изграждането на вътрешната революционна организация⁶⁶.

През 1870 — 1871 г. организаторската работа по създаването и укрепването на вътрешната комитетска мрежа чувствително напредва. На преден план излизат вече и някои въпроси по непосредствената подготовка на народната революция, като снабдяването с оръжие и боеприпаси и осигуряването на средства за тяхното закупуване. Поради ограничените възможности в страната В. Левски се насочва и към съседните държави и конкретно към българската емиграция в тях, посветена в освободителните кроежи. Това е поводът за обръщането му и към одеските българи, чиято съпричастност към културно-националните и революционните борби е очевидно добре известна на Левски. Връзката с тях се осъществява чрез Филип Тотю, който през тези години се намира в Одеса.

По поръчение на Левски през зимата на 1870 — 1871 г. в Одеса е закупено известно количество оръжие за нуждите на революционната организация. Средствата за тази покупка са предоставени от Николай М. Тошков, който заедно с В. Рашеев и Ф. Тотю представлява може би Одеския революционен комитет. От негово име Ф. Тотю уведомява на 1 април 1871 г. Иван п. Хр. Кършовски в Турну Мъгуреле, че все още не е успял да изпрати „стоката, за която с последното си бях ви известил. Прочее — продължава Ф. Тотю, — като гледам, че от ваша страна няма никакво начертание за приносението на стоката зех да ся сумнявам за вашето хладнокръвно участие в това благодатно дело. Требува от ваша страна решително да ми кажете, ако ще ся трудите за преносението, то требува да не гледаме на препятствията, защото без препятствия нищо не става“. В послеслов Ф. Тотю добавя: „Като намерите място през къде и как да ги прехвърлим. С една реч требува умно да се действува, разумява ся вий ще ся старайте или на някое скеле или на някоя болта да се истоварят. Както намерите за по-добре. Чакам с нетерпение отговор“⁶⁷. Отговор действително пристига, но той приканва към изчакване.

В следващото си писмо до Ив. Кършовски и Данаил Хр. Попов от 8 април 1871 г. Ф. Тотю съобщава: „Колкото за пушките пишите, що с никакъв начин не могат ся принесе във Влашко по причина, че Влашкото правителство и пишите да имам търпение. Твърде добре брате да търпя само търпението ми да не остане напразно“⁶⁸. Левски, който е в основата на цялата тази акция, настоятелно изисква от Д. Попов: „Пишете на Одеския ни комитет йоще да не мести оттам оръжието наникъде“⁶⁹. В същото

писмо от 11 април 1871 г. Левски пояснява, че през Сърбия мъчно може да се получи оръжие, каквато и свобода привидно да се дава от нейното правителство. Поучен от горчивия опит на миналото, той предупреждава: „Всекиму са известни от 62-ро — 68-мо лято техните пречки на нас, затова да бъдем предосторожни и във всичко, като имаме за огледало и примери доста“⁷⁰. За Левски е безспорно, че каналите за пренасяне и укриване на оръжие в Румъния и Сърбия са несигурни, поради което препоръчва то да се задържи засега в Одеса. Действително, транспортирането и особено укриването на три хиляди пушки е трудна и рискована задача. Тя може да изправи революционната организация при нейното незавършено изграждане и вътрешно консолидиране пред сериозни и непредвидими изпитания.

През пролетта и лятото на 1871 г. кореспонденцията между Одеса и вътрешната революционна организация изглежда прекъсва. Едва в края на септември с. г., когато проектоуставът или „Наредбата за работниците за освобождението на българския народ“, изготвен от Левски, е разпратен за мнение и съвет до редица дейци, се възстановява връзката и с Н. М. Тошков. Той не е пропуснат и при свикването на общото събрание на БРЦК в Букурещ през април — май 1872 г. „Имайте наумът си да явите на господина Н. М. Тошкова как чи тръгвате за тая цел за в Букурещ — поръчва Данаил Попов на Ф. Тотю. — Понеже и господството му е известен за това, но не знае и денят кога за-то е добре да знае“⁷¹.

Междувременно на 24 октомври 1871 г. Ф. Тотю изпраща обширно писмо до Данаил Попов, в което му съобщава, че е получил от него три писма и излага надълго и нашироко съдбата на закупеното в Одеса оръжие. Войводата изразява съжаление за пропуснатите по вина на вътрешните дейци възможности за пренасяне на оръжието през пролетта и съобщава, че е готов сам да се нагърби с изпълнението на тази задача. Възпиран е обаче от Н. М. Тошков и не толкова заради необходимите по транспорта още 200 австрийски жълтици, а главно поради обстоятелството, че последният не вижда сред сънародниците си готовност за конкретни дела. „Сега аз жертвам туй оръжие — казва Н. М. Тошков — и още може да жертвам на пет места по още по толкози, но да вида само да са работи...“⁷² За да докаже, че българите ще дадат „и последната хапка от устата си и самички ши са жертват“, Ф. Тотю се обръща до свои приятели, българи от Силистра, на които разяснява за каква цел е нужна сумата от 150 — 200 лири. Те с готовност се отзовават и обещават пред Н. М. Тошков, че със следващия параход ще изпатят полицата. Нещо повече, силистренци заявяват, че са в състояние да дадат и 1000 — 2000 турски лири. От тези обещания нищо не е изпълнено и Ф. Тотю остава излъган и посрамен пред уважавания одески благодетел. Н. М. Тошков тъжно заключава, че между българите няма съгласие и повече обичат да говорят и по-малко да правят. Не се изключва възможността от провал на операцията поради някакво недоглеждане или предателство. Поради това той задържа Ф. Тотю от риска на самостоятелните действия по пренасянето на оръжието в България⁷³.

Убеден привърженик на идеята за независимост на освободителното дело, Н. В. Тошков не е чужд на илюзията, че то може да бъде подкрепено и от други сили, в това число и от руския император. В разговор с Ф. Тотю той препоръчва да се съберат подписи от всички краища на българските земи, които да се изпратят в Одеса заедно с трима представители. Те ще бъдат представени от Н. М. Тошков на императора⁷⁴. По този повод В. Левски бележи: „...дай Боже да помогни и да подпиши бар за нашата република; ако техните републиканци гони и наказва до смърт“. Той не се противопоставя на тази идея, но запазва известни резерви, тъй като е наясно, че помощта отвън е винаги подчинена в една или друга степен на чужди интереси. Поради това предупреждава „тоя най-деликатен и важен предмет“ да се поставя и обсъжда с голяма отговорност и внимание. „Брате! — обръща се Левски — ний не отказваме помощта и от гяволът? но имаме си предначертание...“, т. е. след като освободителното дело се нареди и потръгне, тогава може да се търси съдействието на едно или друго правителство⁷⁵.

След залавянето и гибелта на В. Левски революционната организация навлиза в тежка и продължителна криза. Постепенно изтънява и се прекъсва връзката и с Одеса. Наскоро след това, на 24 ноември 1874 г., умира и Николай М. Тошков⁷⁶. С него си отива една епоха от живота на българската колония в града. В продължение на повече от две десетилетия, през които Н. М. Тошков е неин безспорен водител, се наблюдава едно напълно естествено и реалистично преплитане на културно-просветната, църковно-националната и революционната линия в борбата на българите за свобода и независимост. В това отношение разбиранията и дейността на Н. М. Тошков имат аналог единствено в лицето на Г. С. Раковски, чийто сподвижник и продължител на делото му остава до сетния си миг. Съзрял отрано самостоятелността и независимостта на освободителната кауза като единствено правилна тактика, той отстоява тази позиция в специфичните условия на царска Русия. С това той стои плътно до името на Апостола на свободата Васил Левски.

Николай М. Тошков е крупна фигура в българското освободително движение. Неговата благотворителност за образованието и науката, материалният му принос и прякото участие в революционните борби му отреждат място на един от най-достойните и почитани мъже в българската доосвободенска история.

Бележки

¹ Начов, Н. Калофер в миналото 1707 — 1877. С., 1927, 462 — 472; Същият. Българската колония в Одеса (градиво за историята на нашето политическо и културно възраждане). — Училищен преглед, кн. 5, 1929, 610 — 612; Арнаудов, М. Българското книжовно дружество в Браила. 1869 — 1876. С., 1966; Генчев, Н. Одеското българско настоятелство. — ГСУ, ФИФ. Т. LXIV, кн. III, 1972, 103 — 220; Забунов, Ив. Болгары Юга России и национальное Болгарское возрождение в 50 — 70-е гг. XIX в. Кишинев, 1981, с. 15 и сл.

² Орлов, А. Исторический очерк Одессы с 1794 и 1803 год. Одесса, 1885; Бернштейн, С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы. Одесса, 1885; Дружинина, Е. И. Северное Причерноморье в 1775 — 1800 гг. Москва, 1959, с. 89, 253 — 259; Золотов, В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов на Дону, 1963, 136 — 150; Под флагом Родины. Очерки истории черноморского пароходства. Одесса, 1967, 19 — 22.

³ Начов, Н. Българската колония в Одеса..., 601 — 628.

⁴ В-к Век, I, 48, 4 декември 1874 г.

⁵ В-к Съветник, I, 13, 17 юни 1863 г.; в-к Македония, I, 48, 28 октомври 1867 г.

⁶ Сп. Български книжици, III, 18, с. 60; Пак там, 19, септември — октомври 1860 г., с. 96.

⁷ Архив на Г. С. Раковски. Т. II, С., 1957, с. 164.

⁸ Пак там, с. 212.

⁹ Трайков, В. Георги Стойков Раковски, биография. С., 1974, 151 — 153.

¹⁰ Архив на Г. С. Раковски. Т. I, С., 1952, с. 152.

¹¹ Пак там, с. 146.

¹² Пак там, с. 345, 353, 356.

¹³ Пак там, с. 190.

¹⁴ Пак там, Т. II, 509 — 511.

¹⁵ Пак там, Т. I, 284 — 286, 289.

¹⁶ В-к Съветник, I, 13, 17 юни 1863 г.; в-к Македония, I, 11, 11 февруари 1867 г.; Пак там, 14, 4 март 1867 г.; в-к Турция, III, 338, 11 февруари 1867 г.; в-к Свобода, I, 4, 26 ноември 1869 г.

¹⁷ В-к Македония, II, 14, 2 март 1868 г.

¹⁸ Киркович, Р. Спомени. С., 1927, 21 — 23.

¹⁹ В-к Народност, II, 27, 1 юни 1869 г.

²⁰ Генчев, Н. Цит. съч., с. 103 и сл.

²¹ Барсов, Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854 — 1884). Материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895, с. 10.

²² Генчев, Н. Цит. съч., с. 170.

²³ Савов, И. Възникване и утвърждаване на Българското книжовно дружество. — В: Из историята на Българското книжовно дружество, 1869 — 1911. С., 1994, 7 — 11.

²⁴ Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. 1868 — 1876. С., 1958, с. 11.

²⁵ Пак там, 7 — 21.

²⁶ Пак там, 21 — 31.

²⁷ Генчев, Н. Цит. съч., 172 — 176.

²⁸ Документи..., с. 34.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, с. 36.

³¹ Пак там, с. 59.

³² Пак там, с. 63 — 73.

³³ Пак там, с. 111 — 113.

³⁴ Пак там, 116 — 117.

³⁵ Пак там, с. 118.

³⁶ Пак там, 143 — 144, 147 — 148.

³⁷ Пак там, 154 — 156.

- ³⁸ Пак там, 166 — 167.
- ³⁹ Пак там, с. 168.
- ⁴⁰ Пак там, 194 — 199, 277 — 280, 319 — 320, 336 — 337, 403 — 404.
- ⁴¹ Пак там, с. 409.
- ⁴² В-к Век, I, 33, 24 август 1874 г.
- ⁴³ Пак там, 36, 14 септември 1874 г.
- ⁴⁴ Документи..., 430 — 438, 480 — 485.
- ⁴⁵ Пак там, с. 507.
- ⁴⁶ Периодическо списание, кн. I. Средец, 1888, 189 — 190.
- ⁴⁷ Арнаудов, М. Цит. съч., с. 122 и сл.
- ⁴⁸ В-к Век, I, 25, 29 юни 1874 г.
- ⁴⁹ НБКМ — БИА, I В 1124.
- ⁵⁰ Документи..., с. 458.
- ⁵¹ Генчев, Н. Цит. съч., с. 129 и сл.
- ⁵² Архив на Г. С. Раковски. Т. III, С., 1966, с. 916.
- ⁵³ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 2740, л. 11 — 12.
- ⁵⁴ Игнятович, Дж. Г. С. Раковски в Белград (1860 — 1863). — В: Сборник Г. С. Раковски. Т. I, С., 1963, 418 — 421; Архив на Г. С. Раковски. Т. IV, С., 1969, 125 — 126; Traikov, V. Le transvert par territoire roumain d'armes russes destinées a la Serbie (oktobre — décembre 1862). Le rôle des Bulgares. — Etudes balkaniques, 2, 1970, p. 90 — 97.
- ⁵⁵ Бурмов, Ал. Четническото движение в България през 1867 г. — В: Избрани произведения. Т. II, С., 1974, с. 118.
- ⁵⁶ Страшимиров, Д. Васил Левски, живот, дела, извори. Т. I, С., 1929, с. 394.
- ⁵⁷ Пак там, 395 — 396.
- ⁵⁸ Пак там, 397 — 398.
- ⁵⁹ Пак там, 398 — 399.
- ⁶⁰ Из Архива на Найден Геров, Кн. II, С., 1914, с. 436.
- ⁶¹ Забунов, Ив. Цит. съч., 65 — 67.
- ⁶² Улуяни, А. А. Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60 — 70-х годов XIX в. (по донесениям русских дипломатов). — Известия на Института по история, 20, 1968, 281 — 282.
- ⁶³ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1867, д. 1619, л. 22 — 23, 25, 30 — 31, 33 — 34.
- ⁶⁴ Българско националнореволуционно движение 1868 — 1874. Чуждестранни документи. Т. I, 1865 — 1871. С., 1992, 60 — 67; Забунов, Ив. Цит. съч., 70 — 71.
- ⁶⁵ Пак там, с. 75.
- ⁶⁶ Генчев, Н. Цит. съч., с. 199 и сл.; Българско националнореволуционно движение, Т. I, 284 — 285, 295 — 296.
- ⁶⁷ Страшимиров, Д. Васил Левски, живот, дела, извори..., с. 480.
- ⁶⁸ Пак там, с. 481.
- ⁶⁹ Васил Левски. Документално наследство. С., 1973, с. 80.
- ⁷⁰ Пак там, с. 79.
- ⁷¹ Страшимиров, Д. Васил Левски..., с. 543.
- ⁷² Пак там, с. 516.
- ⁷³ Пак там, с. 517.
- ⁷⁴ Пак там, 454 — 455.
- ⁷⁵ Пак там, с. 26.
- ⁷⁶ В-к Източно време, I, 43, 7 декември 1874 г.; В-к Век, I, 48, 4 декември 1874 г.